

‘ওঁ’

শ্ৰী পৰমাত্মনে নমঃ

অথ অষ্টমোহধ্যায়ঃ

সপ্তম আধ্যায়ৰ শেষত যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছিল যে পুণ্যকৰ্ম(নিয়ত কৰ্ম আৰাধনা) কৰা যোগী সম্পূৰ্ণ পাপৰ পৰা মুক্ত হৈ সেই ব্যাপ্ত ব্ৰহ্মক জানে অথাৎ কৰ্ম এনেকুৱা এটা বস্তু যি ব্ৰহ্মক, সম্পূৰ্ণ কৰ্মক, সম্পূৰ্ণ আধ্যাত্মক, সম্পূৰ্ণ অধিদৈৱ, অধিভূত আৰু অধিযজ্ঞৰ সৈতে মোকো জানে। সেয়ে কৰ্ম এনে কোনো এটা বস্তু যি এই সকলোকে পৰিচয় কৰাই দিয়ে। তেওঁ অনন্ত কাললৈকেও মোক জানি থাকে। তেওঁৰ জনাটো কেতিয়াও বিস্মৃত নহয়।

এই সম্পৰ্কে অজুনে এই আধ্যায়ৰ আৰম্ভণীতে সেই একে শব্দৰে পুনৰায় প্ৰশ্ন কৰিলে।

অৰ্জুন উবাচ

কিং তদব্ৰহ্ম কিমধ্যাত্মং কিং কৰ্ম পুৰুষোত্তম।

অধিভূতং চ কিং প্ৰোক্তমধিদৈৱং কিমুচ্যতে।।।।।।।।

হে পুৰুষোত্তম! সেই ব্ৰহ্ম কি? অধ্যাত্ম কি? কৰ্ম কি? অধিভূত তথা অধিদৈৱ কাক কয়?

অধিযজ্ঞঃ কথং কোহত্র দেহেহস্মিন্‌মধুসূদন।

প্ৰয়াগকালে চ কথং জ্ঞেয়োহসি নিয়তাত্মভিঃ।।।।।।।।

হে মধুসূদন! ইয়াত অধিযজ্ঞ কোন হয় আৰু সি এই শৰীৰত কেনেকৈ থাকে? আমি জানো যে অধি যজ্ঞ অৰ্থাত যজ্ঞৰ অধিষ্ঠাতা কোনো এনে পুৰুষ, যি মনুষ্য শৰীৰৰ আধাৰ হয়। সমাহিত চিন্ত থকা পুৰুষৰ দ্বাৰা শেষত আপোনাক কেনেকৈ জানে? এই সাতটা প্ৰশ্নৰ ক্ৰমশঃ নিৰ্ণয় দিবৰ বাবে যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই কলে—

শ্ৰীভগৱানুবাচ

অক্ষৰং ব্ৰহ্ম পৰমং স্বভাবোহধ্যাত্মমুচ্যতে ।

ভূতভাবোদ্ভৱকৰো বিসৰ্গঃ কৰ্মসংগ্ৰহিতঃ ॥৩॥

যি অক্ষয়, যাৰ ক্ষয় নাই, সেইয়ে পৰমব্ৰহ্ম। স্বয়ং অথাৎ নিজত স্থিৰ ভাৱেই আধ্যাত্ম অৰ্থাৎ আত্মাৰ অধিপত্য। ইয়াৰ আগতে সকলো মায়াৰ আধিপত্যত থাকে; কিন্তু যেতিয়া স্বভাৱে অৰ্থাৎ স্বৰূপত স্থিৰভাৱ (স্বৰত স্থিৰ ভাৱে) মিলি যায়, তেতিয়া আত্মাৰ আধিপত্য তাত প্ৰৱাহিত হয়। এয়ে আধ্যাত্ম, আধ্যাত্মাৰ পৰাকাষ্ঠা। ভূত প্ৰাণীৰ সেই ভাৱ যাৰ দ্বাৰা কিবা এটা উদ্ভৱ হয় অৰ্থাৎ প্ৰাণীবোৰৰ সংকল্প যি ভাল-বেয়া সংস্কাৰ বোৰৰ সংৰচনা কৰে, তাৰেই বিসৰ্গ অৰ্থাৎ বিসৰ্জন, তাৰ নাইকিয়া হোৱাই হ'ল কৰ্মৰ পৰাকাষ্ঠা। এয়ে সম্পূৰ্ণ কৰ্ম, যাক যোগেশ্বৰে কৈছিল 'সি সম্পূৰ্ণ কৰ্মক জানে।' তাত কৰ্ম পূৰ্ণ হৈ গৈছে, আগলৈ কৰ্মৰ আৱশ্যকতা নাই, (নিয়ত কৰ্ম) এই অৱস্থাত ভূতৰ সেই ভাৱ কিবা এটা ৰচনা কৰি থাকে, ভাল-বেয়া সংস্কাৰ বিলাকৰ সংগ্ৰহ কৰি থাকে, কিবা বনাই থাকে, সি যেতিয়া সম্পূৰ্ণ শান্ত হৈ যায়, এইটো হ'ল কৰ্মৰ সম্পূৰ্ণতা, ইয়াৰ পৰা আগলৈ কৰ্ম কৰাৰ আৱশ্যকতা নাথাকে, সেয়ে কৰ্ম এটা এনেকুৱা বস্তু, যি ভূতৰ সম্পূৰ্ণ সংকল্পক, যাৰ দ্বাৰা কিবা এটা সংস্কাৰৰ সৃষ্টি হয়, তাক সম্পূৰ্ণ ভাৱে শমন কৰি পেলায়। কৰ্মৰ অৰ্থ হ'ল(আৰাধনা) চিন্তন যি যজ্ঞত থাকে।

অধিভূতং ক্ষৰো ভাবঃ পুৰুষশ্চাধিদৈবতম্ ।

অধিযজ্ঞেহহমেৱাত্ৰ দেহে দেহভূতাংৱৰ ॥৪॥

যেতিয়ালৈকে অক্ষয় ভাৱ নাপায়, তেতিয়ালৈকে নষ্ট হ'ব পৰা সম্পূৰ্ণ ক্ষয় ভাৱ অধিভূত অৰ্থাৎ ভূতৰ অধিষ্ঠান হৈ থাকে। সেইটো হ'ল ভূতৰ উৎপত্তিৰ কাৰণ। আৰু প্ৰকৃতিৰ সিপাৰত যি পৰম পুৰুষ আছে, সেয়াই অধিদৈৱ অৰ্থাৎ সম্পূৰ্ণ দেৱতাসকলৰ(দৈবী সম্পদৰ) অধিষ্ঠাতা, দৈৱী সম্পদ সেই পৰম দেৱতেই বিলয় হৈ যায়। দেহধাৰী বিলাকৰ ভিতৰৰ শ্ৰেষ্ঠ হৈ অৰ্জুন ! এই মনুষ্য দেহতেই ময়েই 'অধিযজ্ঞ' অৰ্থাত্ যজ্ঞৰ অধিষ্ঠাতা হওঁ। সেয়ে এই শৰীৰত, অব্যক্ত স্বৰূপত স্থিত মহাপুৰুষেই অধিযজ্ঞ। শ্ৰীকৃষ্ণ

এজন যোগী আছিল। যি সম্পূৰ্ণ যজ্ঞৰ ভোক্তা, অন্তত যজ্ঞ তেওঁতেই প্ৰবেশ পায়। তেওঁ পৰমস্বৰূপ প্ৰাপ্ত কৰে। এইদৰে অজুৰ্নৰ ছয়টা প্ৰশ্নৰ সমাধান হ'ল। এতিয়া শেষৰ প্ৰশ্ন যে অন্তকালত আপোনাক কেনেকৈ জানিব পাৰি? যি কেতিয়াও বিস্মৃত নহয়।

অন্তকালে চ মামেব স্মৰন্মজ্জ্বা কলেৰৰম্।

যঃ প্ৰয়াতি স মজ্জাৰং যাতি নাস্ত্যত্র সংশয়ঃ ॥৫॥

যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই কলে যে যি পুৰুষে অন্তকালত অৰ্থাৎ মনৰ নিৰোধ আৰু বিলয় কালত মোৰেই স্মৰণ কৰি শৰীৰৰ সম্বন্ধক এৰি বেলেগ হৈ যায়, তেওঁ সাক্ষাৎ মোৰ স্বৰূপত প্ৰাপ্ত, ইয়াত কোনো সংশয় নাই।

শৰীৰৰ নিধন শুদ্ধ অন্তকাল নহয়। মৰাৰ পিছতো শৰীৰৰ ভ্ৰমপাছত লাগি থাকে। সঞ্চিত সংস্কাৰৰ গভীৰতা নাইকিয়া হোৱাৰ লগে লগে মনৰ নিৰোধ হৈ যায়, আৰু সেই কনো যেতিয়া বিলীন হৈ যায়, তেতিয়া সেইটোৱে অন্তকাল, তাৰ পিছত শৰীৰ ধাৰণ কৰিব নালাগে।

এইটো ত্ৰিয়াত্মক, মাত্ৰ কলে, কথা পাতিলে বুজিব নোৱাৰি। যেতিয়ালৈকে কাপোৰ সলোৱাৰ দৰে শৰীৰৰ পৰিবৰ্ত্তন হৈ থাকে, তেতিয়ালৈকে শৰীৰৰ অন্ত ক'ত হ'ল? মনৰ নিৰোধ আৰু নিৰুদ্ধ মনৰো অন্তকালত জীয়াই থাকিও শৰীৰৰ সম্বন্ধক বিচ্ছেদ হৈ যায়। যদি মৰাৰ পিছতহে এই স্থিতি পালে হেঁতেন তেতিয়াহলে শ্ৰীকৃষ্ণও পূৰ্ণ নহলহেঁতেন। তেওঁ কৈছে যে অনেক জন্মৰ অভ্যাসত প্ৰাপ্তৱান জ্ঞানী সাক্ষাৎ মোৰেই স্বৰূপ। মই তেওঁ আৰু তেৰো মই। তেওঁ আৰু মোৰ মাজত অলপো অন্তৰ নাই। এইটো জীয়াই থাকোতেই প্ৰাপ্ত হোৱা। পুনৰ আকৌ কেতিয়াও শৰীৰপ্ৰাপ্ত নহয়, সেইটোহে শৰীৰৰ অন্ত। এইটো হ'ল বাস্তৱিক শৰীৰৰ অন্তৰ চিত্ৰণ, যাৰ পিছত জন্ম লব নালাগে। অন্যটো শৰীৰৰ অন্তত মৃত্যু, যি লোক- প্ৰচলিত; কিন্তু এই শৰীৰ অন্তৰ পাছত পুনৰ জন্ম লব লাগিব।

যং যং ৰাপি স্মৰন্ভাবং ত্যজত্যন্তে কলেৰৰম্।

তং তমেৰৈতি কৌন্তেয় সদা তন্ত্ৰাৰভাৰিতঃ ॥৬॥

হে কৌণ্ডেয়! মৃত্যুৰ সময়ত মনুষ্যই যি ভাৱৰ স্মৰণ কৰি দেহ ত্যাগ কৰে, তাকে তেওঁ প্ৰাপ্ত কৰে। তেতিয়া হলে তো বড় সস্তা মাল। ওৰোটো জীৱন মৌজ- মস্তিত ঘূৰি ফুৰিম, মৰিবৰ বেলিকা স্মৰণ কৰিম, ভগৱানৰ নাম, বচ হৈ গ'ল। কিন্তু শ্ৰীকৃষ্ণই কয়- এনেকুৱা নহয়, সেই ভাৱেৰেহে চিন্তন কৰিব পাৰে, যেনেদৰে জীৱন ভৰ কৰিছিলে। সেই বিচাৰ বা চিন্তা অচিৰেই আহি যায়, যাৰ জীৱন ভৰ অভ্যাস কৰা হৈছে, অন্যথা হব নোৱাৰে। সেয়ে—

তস্মাৎসৰ্বেষু কালেষু মামনুস্মৰ যুধ্য চ।

ময়্যৰ্পিতমনোবুদ্ধিৰ্মামে বৈষ্যস্যসংশয়ম্ ॥৭॥

সেই কাৰণে অৰ্জুন ! তুমি সকলো সময়তে মোৰ স্মৰণ আৰু যুদ্ধ কৰা। মোক অৰ্পণ কৰা মন আৰু বুদ্ধিৰে যুক্ত হৈ তুমি নিঃসন্দেহে মোকেই প্ৰাপ্ত কৰিবা। নিৰন্তৰ চিন্তন আৰু যুদ্ধ এই দুইটাই একেলগে সম্ভৱ নে? এনেকুৱাও হব পাৰে যে নিৰন্তৰ চিন্তন আৰু যুদ্ধৰ এই স্বৰূপ হব যে 'জয় কানাইলাল কী', 'জয় ভগৱান কী' কৈ থাকক আৰু বাণ চলাই থাকক। কিন্তু স্মৰণৰ স্বৰূপ পিছৰ শ্লোকত স্পষ্ট কৰি যোগেশ্বৰে কয়—

অভ্যাসযোগযুক্তেন চেতসা নান্যগামিনা।

পৰমং পুৰুষং দিব্যং যাতি পাৰ্থানুচিন্তয়ন্ ॥৮॥

হে পাৰ্থ ! সেই স্মৰণৰ কাৰণে যোগৰ অভ্যাসেৰে যুক্ত হৈ(মোৰ চিন্তন আৰু যোগৰ অভ্যাস এটা পৰ্য্যায় হয়) মোৰ বাদে অন্যফালে নোযোৱা চিন্তৰ দ্বাৰা নিৰন্তৰ চিন্তন কৰাজনে পৰম প্ৰকাশ স্বৰূপ দিব্যপুৰুষ অৰ্থাত পৰমাত্মাক প্ৰাপ্ত কৰে। ধৰি লওক, এই পেন্সিল ডাল হ'ল ভগৱান; তেতিয়া হলে ইয়াৰ বাদে অন্য কোনো বস্তুৰ স্মৰণ হব নালাগে ইয়াৰ ওচৰে- পাজৰে আপুনি কিতাপ আদি দেখিবলৈ পাব বা অন্য বস্তু যদি দেখেতেতিয়াহলে আপোনাৰ স্মৰণ খণ্ডন হৈ গ'ল। স্মৰণ যেতিয়া অত্যন্ত সুক্ষ্ম হৈ যাব যে ইষ্টৰ অতিৰিক্ত অন্য বস্তুৰ স্মৰণ হব নালাগে, মনত বিভিন্ন ধৰণৰ টো যদি আহে তেতিয়াহলে স্মৰণ আৰু যুদ্ধ দুইটাই একেলগে কেনেকৈ হব? মূলতঃ যেতিয়া আপুনি চিন্তক চাৰিওফালৰ পৰা টানি আনি নিজৰ এক আৰাধ্যক স্মৰণ কৰিবলৈ প্ৰবৃত্ত হব, তেতিয়া সেই সময়ত মায়াৰ প্ৰবৃত্তিবোৰ- কাম-

ক্ৰোধ ৰাগ- দ্বেষ বাধাৰ ৰূপত সন্মুখত প্ৰকট হ'ব। আপুনি স্মৰণ কৰিব, কিন্তু সেইবিলাক আপোনাৰ ভিতৰত উদ্বেগ সৃষ্টি কৰিব, আপোনাৰ মন স্মৰণৰ পৰা আতঁৰ কৰিব বিচাৰিব। সেই বাহ্যিক প্ৰবৃত্তিৰ পৰা পাৰ পোৱাটোৱে হ'ল যুদ্ধ। নিৰন্তৰ চিন্তনৰ সৈতে যুদ্ধ সম্ভৱ হয়। গীতাৰ এটাও শ্লোকে বাহ্যিক কটা মৰাৰ বাবে সমৰ্থন কৰা নাই। চিন্তন কাৰ কৰিব? ইয়াত কৈছে--

কৰিং পুৰাণমনুশাসিতাৰ
মণোৰণীয়াংসমনুস্মৰেদ্যঃ।
সৰ্বস্য খাতাৰমচিন্ত্যৰূপ--
মাদিত্যৰ্ণং তমসঃ পৰস্তাৎ ॥৯॥

সেই যুদ্ধৰ লগত সেই পুৰুষে সৰ্বজ্ঞ্য, অনাদি, সকলোৰে নিয়ন্ত্ৰ,সুক্ষ্মতকৈও অতি সুক্ষ্ম, সকলোৰে ধাৰণ- পোষণ কৰা, কিন্তু অচিন্ত্য (যেতিয়া লৈকে চিন্ত আৰু চিন্তৰ টো আছে, তেতিয়ালৈকে তেওঁক দেখা পোৱা নাযায়। চিন্তৰ নিৰোধ আৰু বিলয়কালতহে যি বিদিত হয়, নিত্য প্ৰকাশস্বৰূপ আৰু অবিদ্যাৰ পাৰ সেই পৰমাত্মাৰ স্মৰণ কৰে। আগত কৈছিল মোৰ চিন্তন কৰে,ইয়াত কৈছে পৰমাত্মাৰ চিন্তন কৰে। সেয়ে সেই পৰমাত্মাৰ চিন্তন(ধ্যান)ৰমাধ্যম হ'ল তত্ত্বস্থিত মহাপুৰুষ। এই ক্ৰমত--

প্ৰয়াণকালে মনসাচলেন

ভক্ত্যা যুক্তো যোগবলেন চৈব।

ভ্ৰুবোৰ্মধ্যে প্ৰাণমাৰেশ্য সম্যক্

স তং পৰং পুৰুষমুপৈতি দিৰ্যাম্ ॥১০॥

যি জনে নিৰন্তৰ সেই পৰমাত্মাক স্মৰণ কৰে, সেই ভক্তি-যুক্ত পুৰুষ মনৰ বিলীন অৱস্থা কালত যোগবলেৰে অৰ্থাৎ সেই নিয়ত কৰ্মৰ আচৰণ দ্বাৰা ভ্ৰুৱৰ মাজত প্ৰাণক ভালদৰে স্থাপন কৰি (প্ৰাণ-অপানক ভালদৰে সমভাৱে ৰাখি, ভিতৰতো উদ্বেগ উৎপন্ন নহওক আৰু বাহিৰৰ পৰাও কোনো সংকল্পনুঠক. সত-ৰজ-তমক ভালদৰে শান্ত ৰাখি, সুৰত ক ইষ্টত স্থিত কৰি সেই কালত) সেই অচল মন অৰ্থাৎ স্থিৰ বুদ্ধি থকা পুৰুষ সেই দিব্য পুৰুষ পৰমাত্মাত প্ৰাপ্ত হয়। সতত নিশ্চিত আছে যে সেই এক পৰমাত্মাৰ প্ৰাপ্তিৰ

বিধানই হ'ল যোগ। তাৰ কাৰণে নিৰ্দিষ্ট ক্ৰিয়াৰ আচৰণই হ'ল যোগ-ক্ৰিয়া যাৰ বিস্তৃত বৰ্ণন যোগেশ্বৰে চাৰি আৰু ছয় অধ্যায়ত কৰিছে। এতিয়া তেখেতে কৈছে- 'নিৰন্তৰ মোৰেই স্মৰণ কৰা'। কেনেকৈ কৰিব? এই যোগ- ধাৰণাত স্থিৰ হৈ কৰিব। এনে কৰাজন দিব্যপুৰুষত প্ৰাপ্ত হব, যাৰ কেতিয়াও বিস্মৃতি নহয়। ইয়াত এই প্ৰশ্নৰ সামাধান হ'ল যে আপুনি প্ৰয়াণ কালত কেনেকৈ জানিবৰ যোগ্য হব? পাবলগা পদৰ চিত্ৰণ চাওক, যি গীতাৰ স্থানে স্থানে বৰ্ণনা আছে --

যদক্ষৰং বেদরিদো বদন্তি

বিশন্তি যদ্যতয়ো বীতৰাগাঃ।

যদিচ্ছন্তো ব্ৰহ্মচৰ্যং চৰন্তি

তত্তে পদং সংগ্ৰহেণ প্ৰৰক্ষ্যে ॥ ১১ ॥

'বেদবিদ' অৰ্থাৎ অবিদিত তত্বক প্ৰত্যক্ষভাৱে জনালোক যি পৰমপদক 'অক্ষৰম'- অক্ষয় কোৱা হয় ৰাগ- দ্বেষ ৰহিত মহাত্মা য'ত প্ৰৱেশ পাবৰ বাবে যত্নৱান হৈ থাকে, যি পৰমপদক ইচ্ছা কৰি ব্ৰহ্মচৰ্য্যপালন কৰে(ব্ৰহ্মচৰ্য্যঅৰ্থ জনেন্দ্ৰিয়ৰ মাত্ৰ নিৰোধ নহয়, ' আনকি ব্ৰহ্ম আচৰতি স ব্ৰহ্মাচাৰী বাহ্যিক স্পৰ্শক মনেৰে ত্যাগ কৰি ব্ৰহ্মক নিৰন্তৰ চিন্তন স্মৰণেই হ'ল ব্ৰহ্মচৰ্য্য, যিয়ে ব্ৰহ্মৰ দৰ্শন কৰাই তাতেই স্থান দি শান্ত হয়। এই আচৰণেৰে ইন্দ্ৰিয় সংযমেই নহয়, আনকি সকলো ইন্দ্ৰিয় সংযম নিজে হৈ যায়। এইদৰে যি ব্ৰহ্মচৰ্য্য আচৰণ কৰে) যি হৃদয়ত সংগ্ৰহ কৰাৰ যোগ্য, ধাৰণ কৰাৰ যোগ্য, সেই পদৰ বিষয়ে মই তোমাক কম। এই পদ কি? কেনেকৈ পোৱা যায়? এই সম্পৰ্কত যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই কয়--

সৰ্বদ্বাৰাণি সংযম্য মনো হৃদি নিৰুধ্য চ।

মুৰ্গ্যাধায়াত্মনঃ প্ৰাণমাস্থিতো যোগধাৰণাম্ ॥১২ ॥

সকলো ইন্দ্ৰিয়ৰ দুৱাৰ বিলাক বন্ধ কৰি অৰ্থাৎ বাসনা সমূহক আঁতৰাই মনক হৃদয়ত স্থিতকৰি (খ্যান হৃদয়তহে কৰা হয়, বাহিৰত নহয়, পূজা বাহিৰত নহয়) প্ৰাণ অৰ্থাৎ অন্তঃকৰণৰ ক্ৰিয়াবোৰক মস্তিস্কত নিৰোধ কৰি যোগ- ধাৰণাত স্থিত হৈ (যোগক ধাৰণ কৰি থকা, অন্য বিধেৰে নহয়) এইদৰে স্থিত হৈ-

ওমিত্যেকাক্ষৰং ব্ৰহ্ম ব্যাহৰনমামনুস্মৰন্ ।

যঃ প্ৰয়াতি ত্যজন্দেহং স যাতি পৰমাং গতিম্ ॥১৩॥

যি পুৰুষে ‘ওঁ’ইমানেই, যি অক্ষয় ব্ৰহ্মৰ পৰিচায়ক, তাৰ জপ তথা মোৰ স্মৰণ কৰি শৰীৰ ত্যাগ কৰে, সেই পুৰুষ পৰম গতি প্ৰাপ্ত হয় ।

শ্ৰীকৃষ্ণ এজন যোগেশ্বৰ পৰম তত্ত্ব স্থিত মহাপুৰুষ, সদগুৰু আছিল । যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছিল যে ওঁ অক্ষয় ব্ৰহ্মৰ পৰিচায়ক, তুমি ইয়াৰ জপ কৰা আৰু মোৰ ধ্যান কৰা । প্ৰাপ্তৱান প্ৰত্যেক মহাপুৰুষৰ নাম সেইটোৱে যাক তেওঁ প্ৰাপ্ত কৰে, যত তেওঁ বিলয় হৈ যায়, সেই কাৰণে ‘কৃষ্ণ-কৃষ্ণ জপ কৰিবলৈ নিৰ্দেশ দিয়া নাই । কালক্ৰমত ভাবুক সকলে তেওঁৰ নামো জপ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰি দিলে আৰু নিজৰ শ্ৰদ্ধা অনুসৰি ফলও পালে, যি দৰে মনুষ্যৰ শ্ৰদ্ধা য’ত থাকে তাত ময়েই তেওঁলোকৰ শ্ৰদ্ধাক পুষ্ট কৰো আৰু ফলৰ বিধানো ময়ে কৰোঁ ।

ভগৱান শিৱই ‘ৰাম’ শব্দ জপ কৰিবলৈ জোৰ দিছিল । ‘ৰা’ আৰু ‘ম’ এই দুই আখৰৰ অন্তৰালত কবীৰে নিজৰ মনক নিৰোধ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল । কৃষ্ণই ওঁ শব্দৰ ওপৰত জোৰ দিছে । ওঁম্ অহং স ওম্ অথাৎ সেই সত্তা মোৰ ভিতৰত আছে, বাহিৰত বিচাৰিলেও পোৱা নাযায় । এই ওঁম্ ও সেই পৰম সত্তাৰ পৰিচয় দি শান্ত হয় । বাস্তৱত সেইটো প্ৰভুৰ অনন্ত নাম, কিন্তু জপৰ বাবে সেই নামেইসাৰ্থক হয় যিটো ছুটি, শ্বাসত সোমাই যায় আৰু এক পৰমাত্মাকেই বোধ কৰায় । তাৰ ভিন্ন বহুতো দেৱ-দেৱীৰ অবিবেকপূৰ্ণ কল্পনাত ওলামি লক্ষ্যৰ পৰা দৃষ্টি নাওঁৰাব ।

পূজ্য মহাৰাজ জীয়ে কৈছিল- মোৰ ৰূপ চোৱা আৰু শ্ৰদ্ধানুসৰি কোনো দুই- আঢ়ৈ আখৰৰ নাম ‘ওঁ’ ‘ৰাম’ ‘শিৱ’ ৰ ভিতৰৰ এটা নাম লোৱা । নামৰ চিন্তন কৰা আৰু তাৰ অৰ্থ স্বৰূপ ইষ্টৰ স্বৰূপক ধ্যান কৰা” ধ্যান সদগুৰুৰ হে কৰা হয় । আপুনি ৰাম, কৃষ্ণ অথবা বীতৰাগ মহাত্মাসকলৰ অথবা (পাতঞ্জল যোগ ১/৩৭,৩৯) কোনোবা এজনৰো স্বৰূপ ধৰক, তেওঁক অনুভৱত আপুনি পাব আৰু আপোনাক সমকালীন কোনোবা সদগুৰুৰ ফালে

আগ বঢ়াই দিয়ে, যাৰ মাৰ্গ দৰ্শনেৰে আপুনি লাহে লাহে প্ৰকৃতিৰ ক্ষেত্ৰৰ পৰা পাৰ হৈ যাব। ময়ো আৰম্ভনীত এক দেৱতা (শ্ৰীকৃষ্ণৰ বিৰাট ৰূপ) ৰ চিত্ৰৰ ধ্যান কৰিছিলো, কিন্তু পূজ্য মহাৰাজৰ অনুভৱী প্ৰৱেশৰ লগতে সেইটো শাস্ত হৈ গ'ল।

প্ৰাথমিক পৰ্য্যায়ৰ সাধকে নামতো জপ কৰে; কিন্তু মহাপুৰুষৰ স্বৰূপক ধ্যান কৰাত ইতস্ততঃ কৰে। তেওঁ নিজৰ অত্মাভিমানক এৰিব নিবিচাৰে। তেওঁ অন্য দেৱতাৰ ধ্যান কৰে, যাক যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই নিষেধ কৰিছিলে। সেয়ে পূৰ্ণ সমৰ্পণৰ সৈতে কোনো অনুভৱী মহাপুৰুষৰ শৰণ লোৱা উচিত। পূন্য-পুৰুষাৰ্থ সবল হলেই কুভাৱনা বিলাকৰ শমন হৈ যায় আৰু যথার্থ ক্ৰিয়াত প্ৰৱেশ লাভ কৰে। যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণৰ অনুসৰি এইদৰে 'ওঁ' জপ আৰু পৰমাত্মা স্বৰূপ সদগুৰুৰ স্বৰূপক নিৰন্তৰ স্মৰণ কৰিলে মনৰ নিৰোধ আৰু বিলয় হৈ যায় আৰু সেই সময়তে শৰীৰৰ সম্বন্ধৰো ত্যাগ হৈ যায়। মাত্ৰ মৰিলেই শৰীৰে পিছ নেৰে।

অনন্যচেতাঃ সততং যো মাং স্মৰতি নিত্যশঃ।

তস্যাহং সুলভঃ পাৰ্থ নিত্যযুক্তস্য যোগিনঃ।। ১৪ ।।

“মোৰ অতিৰিক্ত আৰু কোনো চিন্তিত নাইই” অন্য কাৰো চিন্তন নকৰি অৰ্থাৎ অনন্য চিন্তেৰে স্থিৰ হৈ যি অনবৰত মোৰেই স্মৰণ কৰে, সেই নিত্য মোতেই যুক্ত যোগীৰ কাৰণে মই সুলভ। আপোনাৰ সুলভ হলে কি পাম?

মামুপেত্য পুনৰ্জন্ম দুঃখালয়মশাস্বতম্।

নাপ্ৰবৃন্তি মহাত্মানঃ সংসিদ্ধিং পৰমাং গতাঃ।। ১৫ ।।

মোক প্ৰাপ্ত কৰি তেও দুখৰ স্থান স্বৰূপ ক্ষণভংগৰ পুনৰ্জন্ম প্ৰাপ্ত নকৰে, আনকি পৰমসিদ্ধি প্ৰাপ্ত কৰে অৰ্থাৎ মোক প্ৰাপ্ত কৰে অথবা পৰমসিদ্ধি প্ৰাপ্ত কৰাও একে কথা। মাত্ৰ ভগৱানেই এনে বস্তু, যাক পাই সেই পুৰুষৰ পুনৰ্জন্ম নহয়। তেতিয়া হলে পুনৰ্জন্মৰ সীমা কলৈকে আছে?

অব্ৰহ্মভূবনাল্লোকাঃ পুনৰাৱৰ্তিনোহৰ্জুন।

মামুপেত্য তু কৌন্তেয় পুনৰ্জন্ম ন বিদ্যতে।।১৬।।

অৰ্জুন ! ব্ৰহ্মাৰে পৰা আৰম্ভ কৰি কীট পতঙ্গ আদি সকলোৰে পুনৰাৰম্ভ হয়, জন্ম লোৱা আৰু মৃত্যু হোৱা পুনঃ পুনঃ এই ক্ৰম চলি থাকে কিন্তু হে কৌন্তেয় ! মোক প্ৰাপ্ত কৰা পুৰুষৰ পুনৰ্জন্ম নহয়।

ধৰ্মগ্ৰন্থ বোৰত লোক-লোকান্তৰৰ পৰিকল্পনা ঈশ্বৰ- পথৰ বিভূতি সমূহৰ বোধ কৰাবৰ বাবে আন্তৰিক অনুভৱ বা ৰূপক মাত্ৰ হয়। অন্তৰিক্তকোনো এনে গাঁত নাই যে, য'ত পোকে কামোৰে আৰু এনে মহলো নাই যাক স্বৰ্গ বুলি কোৱা হয়। দৈবী সম্পদেৰে যুক্ত পুৰুষ দেৱতা আৰু আসুৰী সম্পদেৰে যুক্ত মনুষ্যই অসুৰ। শ্ৰীকৃষ্ণৰ আত্মীয় সম্বন্ধীয় কংস ৰাক্ষস আৰু বাণাসুৰ দৈত্য আছিল। দেৱ, মানৱ, নিম্ন যোগী সমূহেই হ'ল বিভিন্ন লোক। শ্ৰীকৃষ্ণৰ অনুসৰি এই জীৱাত্মা মনেৰে সৈতে পঞ্চ ইন্দ্ৰিয়ক লৈ জন্ম-জন্মান্তৰৰ সংস্কাৰৰ অনুরূপ নতুন শৰীৰ ধাৰণ কৰে। অমৰ বুলি কোৱা দেৱতাও মৰণশীল। ইয়াতকৈ ডাঙৰ ক্ষতি কি হব পাৰে? সেই দেৱ শৰীৰ কি কামৰ বাবে, য'ত সঞ্চিত পূন্য সমাপ্ত হৈ যায়? দেৱলোক, পশুলোক, কীট- পতঙ্গ আদি লোক ভোগলোক মাত্ৰ হয়। মাত্ৰ মনুষ্যই কৰ্মৰ ৰচয়িতা, যাৰ দ্বাৰা তেওঁ সেই পৰম-ধামকো প্ৰাপ্ত কৰিব পাৰে, য'ৰপৰা পুনৰাবৰ্ত্তন নহয়। যথার্থ কৰ্মৰ আচৰণ কৰি মনুষ্য দেৱতা হব পাৰে, ব্ৰহ্মাৰ স্থিতি প্ৰাপ্ত কৰি লয়, কিন্তু তেওঁ পূৰ্ণজন্মৰ পৰা তেতিয়া লৈকে ৰক্ষা নাপায়, যেতিয়ালৈকে মনৰ নিৰোধ আৰু বিলয়ৰ সৈতে পৰমাত্মাৰ সাক্ষাৎ কৰি সেই পৰম ভাৱত স্থিত নহয়। উদাহৰণাৰ্থে উপনিষদেও এইসত্যক উদ্ঘাটন কৰে—

যদা সৰ্বে প্ৰমুচ্যন্তে কামা যেহস্য হৃদিস্থিতাঃ

অথ মৰ্ত্যোহমৃতো ভবত্যত্র ব্ৰহ্ম সমশ্ৰুতে।। কঠো,(২/৩/১৪)

যেতিয়া হৃদয়ত থকা সম্পূৰ্ণ কামনা বিলাক সমূলি নষ্ট হৈ যায়, তেতিয়া মৰণশীল মনুষ্য অমৰ হৈ যায় আৰু ইয়াতে এই সংসাৰতে এই মনুষ্য শৰীৰতে পৰমব্ৰহ্মক উত্তম প্ৰকাৰে সাক্ষাৎ অনুভৱ কৰে।

এতিয়া প্ৰশ্ন হয় যে কি ব্ৰহ্মাও মৰণশীল নে কি? তিনি আধ্যাত

যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই প্ৰজাপতি ব্ৰহ্মাৰ প্ৰসঙ্গত কৈছিল যে প্ৰাপ্তীৰ পাছত বুদ্ধি মাত্ৰ যন্ত্ৰৰ দৰে হৈ যায়। তাৰ দ্বাৰা পৰমাত্মাই ব্যক্ত হয়। এনে মহাপুৰুষৰ দ্বাৰাই যজ্ঞৰ সংৰচনা হয় আৰু ইয়াত কয় যে ব্ৰহ্মাৰ স্থিতি প্ৰাপ্ত কৰাজনৰো পুনৰাবৰ্তী হয়। যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই কি কব বিচাৰিছে ?

বস্তুতঃ যি মহাপুৰুষৰ দ্বাৰা পৰমাত্মাই ব্যক্ত হয়, সেই মহাপুৰুষৰ বুদ্ধিওব্ৰহ্মা নহয়, কিন্তু মানুহক উপদেশ দিবৰ কাৰণে, কল্যাণৰ সূত্ৰপাত কৰিবৰ কাৰণে তেওঁক ব্ৰহ্মা বুলি কোৱা হয়। স্বয়ং তেওঁ ব্ৰহ্মা নহয়। তেওঁৰ ওচৰত নিজৰ বুদ্ধি নাথাকেই। কিন্তু তাৰ পূৰ্বে সাধনাকালত বুদ্ধিয়েই ব্ৰহ্মা।

‘অহংকাৰ শিৱ বুদ্ধি অজ ,মন শশি চিত্ত মহান।

(মানস, ৬/১৫ ক)

সাধাৰণ মানুহৰ বুদ্ধি ব্ৰহ্মা নহয়। বুদ্ধি যেতিয়া ইষ্টত প্ৰৱেশ কৰিবলৈ ধৰে, তেতিয়াৰ পৰাই ব্ৰহ্মাৰ ৰচনা হ’ব ধৰে, যাৰ চাৰিটা সোপান মনিষি সকলে কৈছে। আগত তিনি আধ্যাত কৈছে স্মৰণৰ বাবে পুনৰ চাব পাৰে - ব্ৰহ্মৰিদ্ সেই বুদ্ধি হয়, যি ব্ৰহ্মবিদ্যাৰে সংযুক্ত। ব্ৰহ্মবিদ্বৰ তেওঁ হয় যাৰ ব্ৰহ্মবিদ্যাত শ্ৰেষ্ঠতা প্ৰাপ্ত হৈছে। ব্ৰহ্মবিদ্বৰীয়ান সেই বুদ্ধি হয়, যাৰ সেই ব্ৰহ্মবিদ্যাত দক্ষতাই নহয় বৰঞ্চ তাৰ নিয়ন্ত্ৰক সঞ্চালক হব পাৰে। ব্ৰহ্মবিদ্বৰিষ্ট হ’ল বুদ্ধিৰ সেই শেষ পৰ্যায় যত ইষ্ট প্ৰবাহিত হৈ থাকে। ইয়ালৈকে বুদ্ধিৰ অস্তিত্ব আছে ; কিয়নো প্ৰবাহিত হোৱা ইষ্ট এতিয়াও কৰবাত বেলেগে আছে আৰু গ্ৰহণকৰ্তা বুদ্ধিও বেলেগে আছে। এতিয়া সি প্ৰকৃতিৰ সীমাতে আছে। স্বয়ং প্ৰকাশ স্বৰূপত যেতিয়া বুদ্ধি (ব্ৰহ্মা) থাকে জাগৃত থাকিলে সম্পূৰ্ণ ভূত (চিত্তনৰ প্ৰৱাহ) জাগৃত থাকে আৰু যেতিয়া অবিদ্যাত থাকে তেতিয়া অচেতন হৈ থাকে। ইয়াকে প্ৰকাশ আৰু অন্ধকাৰ ৰাত্ৰি আৰু দিন বুলি সম্বোধিত কৰা হয়। চাওক -

ব্ৰহ্মা অৰ্থাৎ ব্ৰহ্মবিদেতাৰ সেই শ্ৰেণী, য’ত ইষ্ট প্ৰবাহিত হয়, তাক প্ৰাপ্ত কৰিও সৰ্বোৎকৃষ্ট বুদ্ধিত বিদ্যা (যি স্বয়ং প্ৰকাশ স্বৰূপ, তেওঁতেই মিলায়) ৰ দিন আৰু অবিদ্যাৰ ৰাত্ৰি, প্ৰকাশ আৰু অন্ধকাৰৰ ক্ৰম লাগি থাকে, ইয়ালৈকে

সাধকত মায়া বলৱতী হয়। প্ৰকাশ কালত অচেতন ভূত সচেতন হৈ যায়, তেওঁ লক্ষ্য স্থান দেখিবলৈ ধৰে, তথা বুদ্ধিৰ অন্তৰালত অবিদ্যাৰ ৰাত্ৰিৰ প্ৰৱেশ কালত সকলো ভূত অচেতন হৈ যায়। বুদ্ধিয়ে নিশ্চয় কৰিব নোৱাৰে। স্বৰূপৰ ফালে আগ বঢ়াটো বন্ধ হৈ যায়। এয়ে ব্ৰহ্মাৰ দিন আৰু ৰাত্ৰি। দিনৰ প্ৰকাশত বুদ্ধিৰ সহস্ৰ প্ৰবৃত্তিবোৰে ঈশ্বৰীয় প্ৰকাশ পায়, আৰু অবিদ্যাৰ ৰাত্ৰিত এইবিলাকেই সহস্ৰ আবৰণত অচেতন অৱস্থাৰ অন্ধকাৰ হয়।

ভাল আৰু বেয়া, বিদ্যা আৰু অবিদ্যা এই দুটা প্ৰবৃত্তিবোৰৰ সৰ্বদা শান্ত হলে অৰ্থাৎ অচেতন আৰু সচেতন, ৰাত্ৰিত বিলীন আৰু দিনত উৎপন্ন দুই প্ৰকাৰৰ ভূত সমূহৰ (সংকল্পৰ টো) মচ খালে সেই অব্যক্ত বুদ্ধিতকৈও অত্যন্ত দূৰত থকা শাস্ত্ৰত, অব্যক্ত ভাৱ প্ৰাপ্ত হয়, যি পুনৰ কেতিয়াও নষ্ট নহয়। ভূত সমূহৰ অচেতন আৰু সচেতন দুটা স্থিতিয়ে নাইকিয়া হলে সেই সনাতন ভাৱ প্ৰাপ্ত হয়। বুদ্ধিৰ উপৰোক্ত চাৰিটা অৱস্থাৰ পাছৰ পুৰুষ হে মহাপুৰুষ। তাৰ অন্তৰালত বুদ্ধি নাই, বুদ্ধি পৰমাত্মাৰ যন্ত্ৰৰ দৰে হৈ গৈছে, কিন্তু মানুহক তেওঁ উপদেশ দিয়ে, নিশ্চয় কৰি প্ৰেৰণা দিয়ে, সেয়ে তাত বুদ্ধি থকা যেন লাগে। কিন্তু তেওঁ বুদ্ধিৰ স্তৰতকৈ বহু দূৰত আছে। তেওঁ পৰম অব্যক্ত ভাৱত স্তিত আছে। তেওঁৰ পূৰ্ণজন্ম নহয়, কিন্তু এই অব্যক্ত স্থিতিৰ পূৰ্বত, যেতিয়ালৈকে তেওঁৰ ওচৰত নিজৰ বুদ্ধি আছিল তেতিয়ালৈকে তেওঁ ব্ৰহ্মা হৈ আছে, তেওঁ পুনৰজন্মৰ পৰিধিতে আছে। এই তথ্যৰ ওপৰত প্ৰকাশ কৰি যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই কয়—

সহস্ৰযুগ পৰ্যন্ত মহৰ্য দ্ৰব্ৰহ্মণো বিদুঃ।

ৰাত্ৰি যুগ সহস্ৰান্তাং তেহহোৰাত্ৰিৱিদো জনাঃ।।১৭।।

যিজনে হাজাৰ চাৰিযুগৰ ব্ৰহ্মাৰ ৰাত্ৰি আৰু হাজাৰ চাৰিযুগৰ তাৰ দিনক সাক্ষাৎ জানে, সেই পুৰুষে সময়ৰ তত্ত্বক যথার্থ জানে। প্ৰস্তুত শ্লোকত দিন আৰু ৰাত্ৰি, বিদ্যা আৰু অবিদ্যাৰ ৰূপক হয়। ব্ৰহ্মবিদ্যাৰে সংযুক্ত বুদ্ধি ব্ৰহ্মাত প্ৰৱেশ কৰিবলৈ তথা ব্ৰহ্মবিদ্বিষ্ট বুদ্ধি ব্ৰহ্মাৰ পৰাকাষ্ঠা হয়। বিদ্যাৰে সংযুক্ত বুদ্ধি ব্ৰহ্মাৰ দিন। যেতিয়া বিদ্যা কাৰ্য্যৰত হৈ থাকে, সেই সময়ত

যোগী স্বৰূপৰ ফালে অগ্ৰসৰ হয়, অন্তঃকৰণৰ সহস্ৰ প্ৰবৃত্তিবোৰত ঈশ্বৰীয় প্ৰকাশৰ সঞ্চাৰ হয়। এইদৰে অবিদ্যাৰ ৰাত্ৰি হলে অন্তঃকৰণৰ সহস্ৰ প্ৰবৃত্তি বোৰত মায়াৰ দ্বন্দ্ব প্ৰবাহিত হয়। প্ৰকাশ আৰু অন্ধকাৰৰ ইয়ালৈকে সীমা। তাৰ পাছত অবিদ্যাও নাথাকে আৰু বিদ্যাও। সেই যোগীজন কালৰ তত্বক জানিব পাৰে যে কেতিয়া অবিদ্যাৰ ৰাত্ৰি হয়। কেতিয়া বিদ্যাৰ দিন হয়? কালৰ প্ৰভাৱ কলৈকে আছে অথবা সময়ে কলৈকে পিছলয়? প্ৰাৰম্ভিক মনিষি সকলে অন্তঃকৰণক চিত্ত অথবা কেতিয়াবা কেতিয়াবা মাত্ৰ বুদ্ধি বুলি সম্বোধিত কৰিছিল। কালান্তৰত অন্তঃকৰণৰ বিভাজন মন, বুদ্ধি, চিত্ত আৰু অহংকাৰত চাৰিটা প্ৰমুখ বৃত্তি বিলাক ভাগ কৰা হ'ল, তেনেকৈ অন্তঃকৰণৰ প্ৰবৃত্তিবোৰো অনন্ত। বুদ্ধিৰ অন্তৰালতেই অবিদ্যাৰ ৰাত্ৰি হয় আৰু সেই বুদ্ধিতে বিদ্যাৰ দিনো হয়। এইটোৱে ব্ৰহ্মাৰ ৰাত্ৰি আৰু দিন। সংসাৰৰূপী ৰাত্ৰিত সকলো জীৱ অচেতন হৈ থাকে। প্ৰকৃতিত বিচৰণ কৰি থকা তেওঁলোকৰ বুদ্ধিয়ে সেই প্ৰকাশস্বৰূপক দেখা নাপায়; কিন্তু যোগৰ আচৰণ কৰাজন যোগী ইয়াত জাগৃত হয় আৰু স্বৰূপৰ ফালে আগ বাঢ়ে, যেনেকৈ গোপস্বামী তুলসী দাসে ৰামচৰিত মানসত লিখিছে—

“কবলুঁ দিবস মই নিবিড়তম, কবলুঁক প্ৰগট পতঙ্গ।

বিনসই উপজই গ্যান জিমি, পাই কুসঙ্গ-সুসঙ্গ।।

ৰামচৰিতমানস (৪/১৫/খ)

বিদ্যাৰে সংযুক্ত বুদ্ধি কুসংগ পালে অবিদ্যাত পৰিণত হৈ যায়। পুনৰ সুসংগেৰে বিদ্যাৰ সঞ্চাৰ সেই বুদ্ধিতে হয়। এই উঠা-নমা শেষ পৰ্য্যন্ত চলি থাকে। পূৰ্ণতাৰ পাছত বুদ্ধিও নাথাকে, ব্ৰহ্মাও নাথাকে, ন ৰাত থাকে ন দিন। এইটো হ'ল ব্ৰহ্মাৰ দিন-ৰাত্ৰিৰ ৰূপক। হাজাৰ বছৰৰ দীঘলীয়া ৰাত্ৰিও নাথাকে ন হাজাৰ চতুৰ্গৰ দিন থাকে আৰু চাৰিমুখৰ ব্ৰহ্মাও নাথাকে। বুদ্ধিৰ উপৰোক্ত চাৰিটা ক্ৰমিক অৱস্থা হ'ল ব্ৰহ্মাৰ চাৰিমুখ আৰু অন্তঃকৰণৰ চাৰিটা প্ৰমুখ প্ৰবৃত্তিবোৰেই হ'ল চাৰিযুগ। ৰাত্ৰি আৰু দিন এই প্ৰবৃত্তিবোৰতেই হয়। যি পুৰুষে ইয়াৰ ভেদক তত্ব সহকাৰে জানে, সেই যোগীজনে কালৰ ভেদকো জানে যে কালে কলৈকে লৈ যায় আৰু কোন পুৰুষ কালতকৈও অতীত হৈ

যায়? ৰাত্ৰি আৰু দিন, অবিদ্যা আৰু বিদ্যাত হব পৰা কাৰ্য্যক যোগেশ্বৰ
শ্ৰীকৃষ্ণই স্পষ্ট কৰি কয়—

অব্যক্তাদব্যক্তয়ঃ সৰ্বাঃপ্রভ বন্ত্যহৰা গমে।

ৰাত্ৰ্যাগমে প্রলীয়ন্তে তত্রৈৰাব্যক্তসঙ্ক্ৰকে।।১৮।।

ব্ৰহ্মাৰ দিনৰ প্ৰৱেশ কালত অৰ্থাত বিদ্যা (দৈবী সম্পদ)ৰ প্ৰৱেশ
কালত সম্পূৰ্ণ প্ৰাণী অব্যক্ত বুদ্ধিত জাগ্ৰিত হৈ যায় আৰু ৰাত্ৰিৰ প্ৰৱেশ কালত
সেই অব্যক্ত অদৃশ্য বুদ্ধিত জাগৃতিৰ সুক্ষ্ম তত্ত্ব অচেতন হৈ যায়। সেই প্ৰাণীয়ে
অবিদ্যাৰ ৰাত্ৰিত স্বৰূপক স্পষ্ট ভাৱে দেখা নাপায়, কিন্তু তাৰ অস্তিত্ব থাকে।
জাগৃত হোৱা আৰু অচেতন হোৱাৰ মাধ্যম হ'ল এই বুদ্ধি, যি সকলোতে
অব্যক্ত থাকে, দেখাপোৱা নাযায়।

ভূতগ্ৰামঃ স এৰায়ং ভূত্বা ভূত্বা প্রলীয়তে।

ৰাত্ৰ্যাগমেহৰশঃ পাৰ্থ প্ৰভৱত্যাহৰাগমে।।১৯।।

হে পাৰ্থ ! সকলো প্ৰাণী এইদৰে জাগৃত হৈ প্ৰকৃতিৰে বিবশ হৈ
অবিদ্যাৰূপী ৰাত্ৰি অহালৈকে অচেতনত থাকে। তেওঁলোকে দেখা নাপায়
আমাৰ লক্ষ্য কি? দিনৰ প্ৰৱেশ কালত সেইবোৰ পুনঃ জাগৃত হৈ যায়।
যেতিয়ালৈকে বুদ্ধি আছে, তেতিয়ালৈকে ইয়াৰ অন্তৰালত বিদ্যা আৰু অবিদ্যাৰ
ক্ৰম চলি থাকে, তেতিয়ালৈকে তেওঁ সাধক হৈ থাকে, মহাপুৰুষ নহয়।

পৰস্ম্যাত্ত্ব ভাবোহন্যোহব্যক্তোহব্যক্তোৎ সনাতনঃ।

যঃ স সৰ্বেষু ভূতেশু নশ্যৎসু ন বিনশ্যতি।।২০।।

একতো ব্ৰহ্মা অৰ্থাৎ বুদ্ধি অব্যক্ত, ইন্দ্ৰিয় বোৰে দেখা নাপায় আৰু
ইয়াতকৈ দূৰত সনাতন অব্যক্ত ভাৱ আছে, যি ভূত প্ৰাণী নষ্ট হলেও সি নষ্ট
নহয়, অৰ্থাৎ বিদ্যাত সচেতন আৰু অবিদ্যাত অচেতন হৈ থাকে, দিনত উৎপন্ন
হয় আৰু ৰাত্ৰিত বিলীন ভাৱৰালা অব্যক্ত ব্ৰহ্মাৰো বিলয় হলে সেই সনাতন
অব্যক্ত ভাৱ প্ৰাপ্ত হয়, যি নষ্ট নহয়। বুদ্ধিত হব পৰা উক্ত দুটা উঠা-নমা
যেতিয়া অন্ত হৈ যায় তেতিয়া সনাতন অব্যক্ত ভাৱ প্ৰাপ্ত হয়, যি মোৰ পৰম

ধাম হয়। যেতিয়া সনাতন অব্যক্ত ভাৱ প্ৰাপ্ত হৈ যায় তেতিয়া বুদ্ধিও সেই ভাৱতে মিলি যায়, সেই ভাৱকে ধাৰণ কৰি লয়। সেই কাৰণে সেই বুদ্ধি স্বয়ং নাইকিয়া হৈ যায় আৰু তাৰ স্থানত সনাতন অব্যক্ত ভাৱ শেষ থাকে।

অব্যক্তোহক্ষৰ ইত্যুক্তস্তমাহঃ পৰমাং গতিম্।

যং প্ৰাপ্য ন নিৰতন্তে তদ্ধাম পৰমং মম।। ২১।।

সেই সনাতন অব্যক্ত ভাৱক অক্ষৰ অৰ্থাৎ অবিনাশী বুলি কোৱা হয়। তাকেই পৰমগতি কোৱা হয়। সেয়াই মোৰ পৰম ধাম, যাক প্ৰাপ্ত কৰি মানুহ পিছলৈ নুঘুৰে-তাৰ পুনৰ জন্ম নহয়। এই সনাতন অব্যক্ত ভাৱক প্ৰাপ্ত কৰাৰ বিধি হ'ল, তেওঁ কয়--

পুৰুষঃ স পৰঃ পাৰ্থ ভক্ত্যা লভ্যস্ত্বনন্যায়া।

যস্যান্তঃস্থানি ভূতানি যেন সৰ্দ্মিদং ততম্।। ২২।।

পাৰ্থ ! যি পৰমাত্মাৰ অন্তৰ্গত সম্পূৰ্ণ ভূত প্ৰাণী আছে, যত সম্পূৰ্ণ জগত ব্যাপ্ত আছে, সনাতন অব্যক্ত ভাৱথকা সেই পৰম পুৰুষ অনন্য ভক্তিৰ দ্বাৰা প্ৰাপ্ত হোৱা যোগ্য। অনন্য ভক্তিৰ অৰ্থ হ'ল যে পৰমাত্মাৰ বাদে অন্য কাৰো স্মৰণ নকৰি তেওঁৰ লগতে লাগি থকা। অনন্য ভাৱেৰে লাগি থকা পুৰুষো কেতিয়ালৈকে পুনৰজন্মৰ ভিতৰত থাকিব আৰু কেতিয়া তেওঁ পুনৰ জন্মক অতিক্ৰম কৰিব? এই বিষয়ে যোগেশ্বৰে কয়--

যত্র কালে হ্ননাবৃত্তিমাবৃত্তিং চৈব যোগিনঃ

প্ৰয়াতা যাস্তি তং কালং বক্ষ্যামি ভৰতৰ্ষভ।। ২৩।।

হে অৰ্জুন ! যি সময়ত শৰীৰ ত্যাগ কৰি যোৱা যোগীজনৰ পুনৰজন্ম নহয় আৰু যি কালত শৰীৰ ত্যাগ কৰিলে পুনৰজন্ম পায়, মই এতিয়া সেই কালৰ বৰ্ণনা কৰিম।

অগ্নিজ্যোতিৰহঃ শুল্কঃ ষত্মাসা উত্তৰায়ণম্।

তত্র প্ৰয়াতা গচ্ছন্তি ব্ৰহ্ম ব্ৰহ্মবিদৌ জনাঃ।। ২৪।।

শৰীৰৰ সম্বন্ধ ত্যাগ কৰা সময়ত যাৰ সন্মুখত অগ্নি জল থাকে, দিনৰ

পোহৰ থাকে, সূৰ্য্য প্ৰকাশময় হৈ থাকে, শুক্লপক্ষৰ চন্দ্ৰ বাঢ়ি আছে, উত্তৰায়ণৰ নিৰ্ভ্ৰ আৰু সুন্দৰ আকাশ আছে, সেই সময়ত প্ৰয়াণ কৰা ব্ৰহ্মবেত্তা যোগীজনব্ৰহ্মকেই প্ৰাপ্ত কৰে। অগ্নি ব্ৰহ্মতেজৰ প্ৰতীক হয়। দিন বিদ্যাৰ প্ৰকাশ। শুক্লপক্ষ নিৰ্মলতাৰ প্ৰতীক। বিবেক, বৈৰাগ্য, শম, দম, তেজ আৰু প্ৰজ্ঞা এই ছয় ঐশ্বৰ্য্য ছয়মাহ হয়। উৰ্দ্ধৰেতা স্থিতিয়েই উত্তৰায়ণ। প্ৰকৃতিৰ সম্পূৰ্ণ সিপাৰৰ এই অৱস্থাত যোৱা ব্ৰহ্মবেত্তা যোগীজন ব্ৰহ্ম প্ৰাপ্ত কৰে, তেওঁৰ পূৰ্ণ জন্ম নহয়; কিন্তু অনন্য চিন্তেৰে লাগি থকা যোগীজনে যদি এই প্ৰকাশৰ প্ৰাপ্ত নকৰে, যাৰ সাধনা এতিয়াও পূৰ্ণ হোৱা নাই, তেওঁৰ কি হব ? ইয়াত কয় -

ধূমো ৰাত্ৰিস্তথা কৃষ্ণঃ যন্মাসা দক্ষিণায়নম্।

তত্র চান্দ্রমসং জ্যোতি যোগী প্ৰাপ্য নিৰততে ॥২৫॥

যাৰ প্ৰয়াণকালত ধোৱাঁ হৈ আছে, যোগাগ্নি (অগ্নি যজ্ঞ প্ৰক্ৰিয়াত পোৱা অগ্নিৰ স্বৰূপ) কিন্তু ধোৱাঁৰে ঢাক খাই আছে, অবিদ্যাৰ ৰাত্ৰি থাকে, একাৰ থাকে, কৃষ্ণপক্ষৰ চন্দ্ৰ ক্ষীণ হৈ গৈছে, আন্ধাৰৰ প্ৰধানতা থাকে, ছয়বিকাৰ (কাম, ক্ৰোধ, লোভ, মোহ, মদ আৰু মাৎসৰ্য) ৰে যুক্ত দক্ষিণায়ন অৰ্থাৎ বহিৰ্মুখী থাকে (যি পৰমাত্মাৰ প্ৰবেশৰ পৰা এতিয়াও বাহিৰতে আছে) সেই যোগীক পূৰ্ণ জন্ম লব লাগিব; তেতিয়া কি শৰীৰৰ লগতেই সেই যোগীৰ সাধনা নষ্ট হৈ যাবনেকি? ইয়াত যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই কয় -

শুক্লকৃষ্ণে গতী হ্যেতে জগতঃ শাস্ততে মতে।

একয়া যাত্যনাবৃত্তিমন্যয়াবততে পুনঃ ॥২৬॥

উপৰোক্ত শুক্ল আৰু কৃষ্ণ দুই প্ৰকাৰৰ গতিয়েই জগতত শাস্ত হৈ আছে অৰ্থাৎ সাধনাৰ কেতিয়াও বিনাশ নহয়। এটা (শুক্ল) অৱস্থাত প্ৰয়াণ কৰাজনে পাছলৈ ঘূৰি নহা পৰম গতি প্ৰাপ্ত কৰে আৰু সিটো অৱস্থাত যত ক্ষীণ প্ৰকাশ তথা কালিমা আছে, এনে অৱস্থাত যোৱা জনে পাছলৈ ঘূৰি আহিব লাগিব, জন্ম লব লাগিব। যেতিয়ালৈকে পূৰ্ণ প্ৰকাশ নাপায়, তেতিয়ালৈকে তেওঁ ভজন কৰিব লাগিব। প্ৰশ্ন পূৰ্ণ হ'ল। এতিয়া ইয়াৰ কাৰণে সাধনাত পূৰ্ণ জোৰদি কয় -

নৈতে স্ত্ৰী পাৰ্থ জানন্যোগী মুহ্যতি কশ্চন।

তস্মাৎসৰ্বেষু কালেষু যোগযুক্তো ভৰাজুৰ্ন।।২৭।।

হে পাৰ্থ! এই পথক জানিলে কোনোযোগীয়ে মোহিত নহয়। তেওঁ জানে যে পূৰ্ণ প্ৰকাশ পালে হে ব্ৰহ্ম প্ৰাপ্তী হয়, আৰু ক্ষীণ প্ৰকাশত থাকিলেও পূৰ্ণৰ জন্মত সাধনাৰ নাশ নহয়। দুটা গতিয়ে শাস্বত। সেয়ে অৰ্জুন! তুমি সকলো সময়তে যোগযুক্ত হোৱা অৰ্থাৎ নিৰন্তৰ সাধনা কৰা।

বেদেষু যজ্ঞেষু তপঃসু চৈব

দানেষু যৎপুণ্যফলং প্ৰদিস্তম্।।

অত্যেতি তৎসৰ্বমিদং বিদিত্বা

যোগী পৰং স্থানমুপৈতি চাদ্যম্।।২৮।।

ইয়াক সাক্ষাৎকাৰৰ সৈতে জানি (মানি নহয়) যোগীয়ে বেদ, যজ্ঞ, তপ আৰু দানৰ পূৰ্ণফলক নিঃসন্দেহে অতিক্ৰম কৰি যায় আৰু সনাতন পৰম পদ প্ৰাপ্ত কৰে। অবিদিত পৰমাত্মাৰ সাক্ষাৎ কৰি জনাৰ নামেই হ'ল বেদ। সেই অবিদিত তত্ত্ব যেতিয়া বিদিত হৈ যাব, তেতিয়া আৰু কোনে কাক জানিব লাগে? সেয়ে বিদিত হোৱাৰ পিছত বেদৰো প্ৰয়োজন সমাপ্ত হৈ যায়; জনালোক বেলেগ নহয়। যজ্ঞ অৰ্থাৎ আৰাধনাৰ নিৰ্দিষ্ট ক্ৰিয়াৰ আৱশ্যক আছিল, কিন্তু যেতিয়া এই তত্ত্ব বিদিত হৈ গ'ল তেতিয়া ভজননো কাৰ কৰিব? মনেৰে সৈতে ইন্দ্ৰিয় সমূহৰ লক্ষ্যৰ অনুৰূপ তাপ দিয়াই হ'ল তপ। লক্ষ্য প্ৰাপ্ত কৰাৰ পিছত কাৰ বাবে তপ কৰিব? মন, বচন আৰু কৰ্মেৰে সৰ্বতোভাৱে সমৰ্পণৰ নামেই দান। এই সকলোৰ পূৰ্ণফল হ'ল পৰমাত্মা প্ৰাপ্তী। ফলো এতিয়া আৰু বেলেগে নাই, সেয়ে এই সকলোৰ এতিয়া আৱশ্যকতা নাই। সেইজন যোগী যজ্ঞ, তপ, দান ইত্যাদিৰ ফলো পাৰ হৈ গৈছে। সেই পৰম পদ প্ৰাপ্ত হৈ গৈছে।

নিষ্কৰ্ষঃ

এই আধ্যাত পঢ়াটো প্ৰমুখ বিষয়ৰ ওপৰত আলোচনা কৰা হ'ল, যত সৰ্ব্ব প্ৰথম সপ্তম আধ্যায়ৰ শেষত যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণৰ দ্বাৰা বীজাৰোপিত প্ৰশ্নৰ স্পষ্ট বুজাবৰ মানসেৰে এই আধ্যায়ৰ আৰম্ভনীত অৰ্জুনে সাতটা প্ৰশ্ন কৰিছিল যে ভগৱান ! যাক আপুনি কৈছে, সেইব্ৰহ্ম কি? সেই আধ্যাত্ম কি? সেই সম্পূৰ্ণকৰ্ম কি? অধিদৈৱ- অধিভূত আৰু অধিযজ্ঞ কি আৰু শেষত আপোনাক কেনেকৈ বিস্মৃতি

নোহোৱাকৈ জানিব পাৰি ?

যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছিল যে যাৰ বিনাশ নহয়, সেয়াই পৰমব্ৰহ্ম। নিজৰ উপলব্ধি কৰিব পৰা পৰম ভাৱেই হ'ল আধ্যাত্ম। যি জীৱমায়াৰ আধিপত্যৰ পৰা ওলাই আহি আত্মাৰ আধিপত্যত হয়, সেয়ে আধ্যাত্ম আৰু ভূতৰ সেই ভাৱ যি শুভ আৰু অশুভ সংস্কাৰক উৎপন্ন কৰে; সেই ভাৱৰ নিৰোধ হোৱা 'বিসৰ্গঃ' নাইকিয়া হোৱাই হ'ল কৰ্মৰ সম্পূৰ্ণতা, আৰু আগলৈ কৰ্ম কৰাৰ আৱশ্যকতা নাথাকে, কৰ্ম কোনো এনে এটা বস্তু, যি সংস্কাৰৰ উদগমক নাইকিয়া কৰি দিয়ে।

এইদৰে ক্ষৰভাৱ হ'ল অধিভূত অৰ্থাৎ নষ্ট হব পৰা ভূতক উৎপন্নকৰাৰ মাধ্যম। তেওঁ হ'ল ভূতৰ অধিষ্ঠাতা। পৰমপুৰুষ হ'ল অধিদেৱ। তাত দৈৱী সম্পদ বিলীন হৈ থাকে। এই শৰীৰত অধিযজ্ঞ ময়েই, অৰ্থাৎ য'ত যজ্ঞ বিলয় হৈ যায়, সেয়ে ময়েই, যজ্ঞৰ অধিষ্ঠাতাও ময়েই। তেওঁ মোৰ স্বৰূপকে প্ৰাপ্ত কৰে, অৰ্থাৎ শ্ৰীকৃষ্ণ এজন যোগী আছিল। অধিযজ্ঞ কোনো এনে পুৰুষ যি এই শৰীৰতে থাকে, বাহিৰত নহয়। শেষত প্ৰশ্ন আছিল যে অন্ত সময়ত আপোনাক কেনেকৈ জানিব পাৰিম? তেখেতে কৈছিল যে মোৰ নিৰন্তৰ স্মৰণ কৰা, মোৰ বাদে অন্য কোনো বিষয় বস্তু চিন্তনত আহিবলৈ নিদিবা আৰু এনেকুৱা কৰিয়েই শৰীৰৰ সম্বন্ধক ত্যাগ কৰা, তেওঁ মোৰ সাক্ষাৎস্বৰূপক প্ৰাপ্ত কৰে, যি শেষতো সেই একেই প্ৰাপ্ত হয়। শৰীৰৰ মৃত্যুৰ লগতে এইটো উপলব্ধি হব এনে কথা নহয়। মৰাৰ পিছত পোৱা হ'লে শ্ৰীকৃষ্ণ পূৰ্ণ নহলেহেঁ তেন, বহুতো জন্মৰ পিছত জ্ঞানীয়েও তেওঁৰ স্বৰূপ নেপালেহেঁ তেন। মনৰ সম্পূৰ্ণ নিৰোধ আৰু নিৰুদ্ধ মনৰো বিলয় কালেই

হ'ল অন্তকাল, য'ত পূনৰ শৰীৰৰ উৎপত্তিৰ মাধ্যম শান্ত হৈ যায়। সেই সময়ত সেই পৰমভাৱত প্ৰৱেশ হয়। তেওঁৰ পূনৰজন্ম নহয়।

এই প্ৰাপ্তিৰ বাবে তেৱে স্মৰণৰ বিধান কলে যে অৰ্জুন! নিৰন্তৰ মোৰ স্মৰণ কৰা আৰু যুদ্ধ কৰা। দুটা কাম একে লগে কেনেকৈ কৰিবা? এনেকুৱা নহয় যে 'জয় গোপাল, হে কৃষ্ণকৈ থাকক আৰু লাঠিও চলাই থাকক। স্মৰণৰ স্বৰূপ স্পষ্ট কৰি কৈছে যে যোগ- ধাৰণাত স্থিত থাকি, মোৰ বাদে

অন্য কোনো বস্তুৰ স্মৰণনকৰাকৈ নিৰন্তৰ স্মৰণ কৰা। যেতিয়া স্মৰণ ইমান সুক্ষ্ম হৈ যায় তেতিয়াহলে যুদ্ধ কোনে কৰিব? ধৰি লওক, এই কিতাপ খনেই হ'ল ভগৱান, ইয়াৰ ওচৰ- পাজৰৰ বস্তু সম্মুখত বহা মানুহ বা অন্য জনা-শুনা কোনো বস্তুৰেই মনত সংকল্প নাহক, দেখা নপৰক, যদি দেখি পায় তেতিয়া হ'লে স্মৰণ হোৱা নাই, এনে স্মৰণত যুদ্ধ কেনেদৰে হব? বস্তুতঃ যেতিয়া আপুনি এইদৰে নিৰন্তৰ স্মৰণত প্ৰবৃত্ত হৈ থাকে, তেতিয়া ই যুদ্ধৰ আচল ৰূপ দেখা পাব। সেই সময়ত মায়াপ্ৰবৃত্তি বাধা ৰূপত প্ৰত্যক্ষ হয়। কাম, ক্ৰোধ, ৰাগ-দ্বেষ এইবোৰ দুৰ্জয় শত্ৰু। এইশত্ৰুবোৰে স্মৰণ কৰিবলৈ নিদিয়। সিহঁতৰ পৰা পৰিত্ৰাণ পোৱাই হ'ল যুদ্ধ। এই শত্ৰু বিলাক নাইকিয়া কৰা ব্যক্তি জনেহে পৰমগতি প্ৰাপ্ত কৰে।

এইপৰমগতি পাবৰ বাবে অৰ্জুন ! তুমি 'ওঁ' জপ কৰা আৰু ধ্যান মোৰ কৰা অৰ্থাৎ শ্ৰীকৃষ্ণ এজন যোগী আছিল। নাম আৰু ধ্যান(ৰূপ) আৰাধনাৰ চাৰি-কাঠি।

যোগেশ্বৰ শ্ৰীকৃষ্ণই এই প্ৰশ্নকো লৈছিল যে পুনৰজন্ম কি হয়? তাত কোন কোন আহে? তেওঁ কলে যে ব্ৰহ্মাৰ পৰা আৰম্ভ কৰি সম্পূৰ্ণ জগত পূৰ্ণৰাৱৰ্তী হয়, আৰু এই সকলোবোৰৰ সমাপ্ত হলেও মোৰ পৰম অব্যয় ভাৱ তাৰ স্থিতি সমাপ্ত নহয়।

এই যোগত প্ৰৱেশ কৰা পুৰুষৰ দুটা গতি আছে। যি জনে পূৰ্ণ প্ৰকাশ প্ৰাপ্ত কৰিছে, ষট্ৰৈশ্বৰ্য্য সম্পন্ন উৰ্দ্ধৰেতা, যাৰ অলপো কম নাই, তেৰে পৰমগতি প্ৰাপ্ত কৰে। যদি সেই যোগকৰ্তাত অলপো কম থাকে, কৃষ্ণপক্ষৰ নিচিনা আন্ধাৰ আছে, এনে অৱস্থাত শৰীৰৰ অন্ত হোৱা যোগীৰ পুনৰ জন্ম লব লগিয়া হয়। তেওঁ সাধাৰণ জীৱৰ দৰে জন্ম-মৃত্যুৰ মাজত নপৰে, বৰঞ্চ জন্ম লৈ এৰি অহা ঠাইৰ পৰা আগলৈ বাকী থকা সাধনা পূৰা কৰে।

এইদৰে পিছৰ জন্মত সেই ক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা গৈ তেৱো তাতেই পায়, যাৰনাম পৰম ধাম। আগতো শ্ৰীকৃষ্ণই কৈছিল যে ইয়াৰ অলপো সাধনে জন্ম- মৃত্যুৰ মহান ভয়ৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰিহে এৰে। 'দুইটা ৰাস্তাই শাস্বত, মচিব নোৱাৰা' এই কথা ক বুজি পোৱা কোনো পুৰুষেই যোগৰ দ্বাৰা পৰিচালিত নোহোৱাকৈ নাথাকে। অৰ্জুন ! তুমিও যোগী হোৱা। যোগী বেদ, তপ, যজ্ঞ আৰু দানৰো পুণ্যফলক পাব কৰি যায়, পৰমগতি প্ৰাপ্ত কৰে। এই আধ্যাত স্থানে

স্থানে পৰম্গতিৰ চিত্ৰণ কৰা হৈছে। যাক অব্যক্ত অক্ষয় আৰু অক্ষৰ বুলি
সম্বোধিত কৰা হ'ল, যাৰ কেতিয়াও ক্ষয় অথবা বিনাশ নহয়। সেয়ে—

এইদৰে শ্ৰীমৎভগৱৎগীতাৰূপী উপনিষদ্ আৰু ব্ৰহ্মবিদ্যা তথা যোগ
শাস্ত্ৰ বিষয়ক শ্ৰীকৃষ্ণ- অৰ্জুনৰ সংবাদ 'অক্ষৰ ব্ৰহ্মযোগ' নামৰ অষ্টম আধ্যাপূৰ্ণ
হ'ল।

ইতি শ্ৰীমৎপৰমহংস পৰমানন্দস্য শিষ্য স্বামী অড়গড়ানন্দ কৃতে
শ্ৰীমৎভগৱৎগীতায়ঃ “যথার্থ গীতা” ভাষ্য 'অক্ষৰ ব্ৰহ্মযোগো' নাম
অষ্টমোহধ্যায় ॥৮ ॥

॥ হৰি ওঁ তৎসৎ ॥